



Forskningsdel

Forskningsdelen inneholder artikler som er et supplement til de vanlige fagartiklene i Spesialpedagogikk. Disse artiklene er vurdert av fagfeller (blind review) og underlagt strengere formkrav enn øvrige artikler.

Balansekunst: Identitet og selvfølelse hos ungdom som har en synsnedsettelse

Sammendrag

Denne undersøkelsen handler om hvordan ungdom som har en synsnedsettelse, beskriver seg selv, og hvordan de konstruerer fortellingene om sine egne liv. Tilnærmingen er primært narrativ både teoretisk og metodisk. Data er semistrukturerte intervjuer med ni ungdommer fra 15 til 20 år. Analyse av intervjuene viser at deltakernes er opptatt av utfordrende balanse-ganger – mellom å være barn og voksen, eller seende og blind. Vi finner videre at når deltakerne beskriver seg selv, gjør de som oftest dette gjennom aktiviteter de er interessert i, og som de mestrer godt. Fokuset er altså mer på det å *gjøre* enn det å *være*. Gjennom dette rettes oppmerksomheten mot hva de kan, og ikke mot synsvanskene. Aktiviteten kan også hjelpe dem med å holde på avstand vanskelige tanker og gi dem noe å gjøre.

Summary

The art of balance: Identity and self-esteem of adolescents with visual impairment

This study deals with how adolescents with visual impairment describe themselves and how they construct the narratives about their own lives. The approach is primarily narrative both concerning theory and method. Data came from semi-structured interviews of one to two and a half hours duration with nine adolescents of 15 to 20 years of age. The analysis of the interviews revealed that the participants experienced challenging acts of balance – between being a child or an adult, sighted or blind. It further revealed that the participants most frequently described themselves by activities in which they had interests and mastered. Thus the focus was more on what they *did* than on what they *were*. By such a focus their attention was directed towards what they mastered and not towards their visual impairment. The activities, furthermore, did help in keeping troublesome thoughts and feelings away and in filling their time in a positive way.

Nøkkelord

UNGDOM
SYNSNEDSETTELSE
IDENTITET
SELVFØLELSE
MESTRING

Marianne Ligaard Albakk, seniorkonsulent, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo¹

Astri Heen Wold, professor emeritus, Psykologisk institutt, UiO¹

Knut Brandsborg, spesialist i klinisk psykologi, Statped sørøst, fagavdeling syn

Innledning

Spørsmål knyttet til identitet og utvikling av selvet har vært sett på som sentrale temaer i ungdomstiden (Alsaker & Kroger, 2006; Kvaem & Wichstrøm, 2007). Undersøkelsen vi presenterer, handler om identitet og selvfølelse hos ungdom som har en synsnedsettelse. Disse ungdommene er, som annen ungdom, på vei fra barn til voksen med de utfordringer dette fører med seg. Ungdomstiden deres representerer imidlertid også andre utfordringer (Nilsson & Lühr, 1998). Flere av deltakerne i de kvalitative intervjuene denne undersøkelsen bygger på, beskriver hverdagen omtrent slik:

Jeg må hele tiden balansere mellom det å se og ikke se, å være svaksynt er liksom verken det ene eller det andre. Det er ikke så lett alltid!

I intervjuene ble ordet balanse og det å finne balanse-ganger stadig tatt opp som utfordrende av deltakerne. Balansegangen mellom å være barn og voksen – som også annen ungdom vil møte – ble supplert med balansegangen mellom å være seende og blind. Dette er kategorier deltakerne må balansere mellom, og det beskrives som utfordrende å ha ett ben i hver leir. Gjennom intervjuer av ni ungdommer med synsnedsettelse har vi ønsket å få kunnskap om deres utvikling fra barn til voksen. Vi har ønsket å få innblikk i hvordan de opplever, og har opplevd, sin egen hverdag, hva de tenker om fremtiden og bedt dem fortelle om hvordan de oppfatter seg selv.

Initiativet til undersøkelsen kom fra tidligere Huseby kompetansesenter, nå Statped sørøst, fagavdeling syn, som ønsket å få mer kunnskap om utviklingen fra barn til voksen hos ungdom med synsvansker. Med økt kunnskap kunne de ivareta behovene til brukerne sine bedre. Kompetansesenterets erfaring fra praksis var at mange

syntes å klare utviklingen godt, men at det også var mange som opplevde ensomhet og hadde det vanskelig.

Denne artikkelen bygger på masteroppgaven til Almbakk (2009) som omhandler identitet, selvfølelse og livskvalitet hos ungdom med synsnedsettelse. Som del av dette brede temaet ble også sosiale relasjoner til familie, venner og jevnaldrende grundig diskutert. Disse temaene er tidligere presentert i en artikkel i Spesialpedagogikk (Almbakk, mfl., 2011). I denne artikkelen følger temaene med spesiell relevans for identitet og selvfølelse. Undersøkelsen har en narrativ grunn tilnærming både teoretisk og metodisk. I tillegg trekker vi inn begreper og kunnskaper om identitet, selvbylde og selvfølelse som har sitt utgangspunkt i andre teoretiske tradisjoner på en relativt eklektisk måte. Skulle vi bare forholdt oss til litteratur som var skrevet innenfor en narrativ teoretisk tilnærming og som hadde fokus på ungdom med synsvekkelse, ville det være meget lite å finne.

Problemstillingen for undersøkelsen er: Hvordan beskriver ungdom som har en synsnedsettelse seg selv, og hvordan konstruerer de narrative (historiene, eller fortellingene) om sine egne liv? Deres egne subjektive opplevelser har stått i sentrum. Deltakerne skulle få komme fram med sine egne stemmer og gi oss innblikk i hvordan de knytter ulike opplevelser sammen og finner mening.

Når det gjelder ungdom som har en synsnedsettelse, er dette en heterogen gruppe. Vi har ingen komplett oversikt over blinde og svaksynte i Norge, men man antar at det er cirka 1000 barn med en synshemming i skolealder (Fasting, 2006). Vi beskriver de unge som «ungdom med synsnedsettelse». I dagligtalen omtales de ofte som «svaksynte» eller «synshemmet ungdom». Synsproblemene er imidlertid bare en av mange sider ved dem. Med vår terminologi legger vi vekt på å beskrive deltakerne, ikke som synshemmede tenåringer, men som vanlige tenåringer som har en synsnedsettelse. For variasjon kommer vi til å veksle mellom termene «synsnedsettelse», «synsvekkelse», «synshemming» m.m.

En narrativ tilnærming

Denne undersøkelsen bygger, som nevnt, på en narrativ tilnærming både teoretisk og metodisk (Bruner, 1986, 1990;

Elliot, 2005; Lieblich, mfl., 1998; McAdams, 1985; Murray, 2003, 2008; Riessman, 1993; Sarbin, 1986). Den narrative tenkemåten er handlings- og detaljorientert og benytter rike personlige historier for å oppnå en bedre forståelse av fenomener og individer (Bruner, 1986, 1990). Den har fokus på subjektive og brede beskrivelser og streber ikke etter såkalt objektiv og kontekstfri kunnskap (Bruner, 1990).

Bruner definerer narrativ som et unikt sett av hendelser og mentale tilstander som involverer mennesker som sosiale karakterer eller aktører (Bruner, 1990, s. 43). Dette betyr at vi mennesker ikke forholder oss til verden hendelse etter hendelse, men at vi snarere rammer inn hendelser i større strukturer. En fortelling er en organisert tolkning av en sekvens av hendelser med en begynnelse, en midtdel og en slutt der de ulike hendelsene knyttes sammen og tillegges mening. Bruner hevder at vi bruker narrative i hverdagen for å forstå verden rundt oss, dele noe med andre og til å forstå eller reflektere over våre egne liv. Nettopp derfor er narrative sentrale for utvikling og forståelse av identitet. Riessman (1993: 2) sier det slik:

How individuals recount their stories – what they emphasize and omit, their stance as protagonists or victims, the relationship the story establishes between teller and audience – all shape what individuals can claim of their own lives. Personal stories are not merely a way of telling someone (or oneself) about one's life; they are the means by which identities may be fashioned.

Identitet kan altså på et nivå beskrives som en livshistorie. Ulike teoretikere definerer 'et narrativ' (eller 'en fortelling' eller 'en historie' som vi oversetter det med) noe forskjellig. I denne undersøkelsen definerer vi en fortelling i tråd med Hinchman & Hinchman (1997, s. 2, referert i Elliot, 2005, s. 3):

Narratives (stories) in the human sciences should be defined provisionally as discourses with a clear sequential order that connects events in a meaningful way for a definite audience, and thus offer insight about the world and/or people's experience of it.

En narrativ psykologisk tilnærming er ikke en enkelt metode, men snarere en samling metodologiske tilnærminger som kan være ulike når det gjelder fokus og motiv (Elliot, 2005; Leiblich mfl., 1998). Det å fortelle historier er

en universell menneskelig aktivitet som man lærer tidlig i barneårene. I narrativ forskning beholdes denne formen. Metoden fokuserer på hvordan historien fortelles, hva innholdet i historien er, og hvilken rolle fortelleren gir seg selv og eventuelt andre i historien. Narrativ psykologi er altså opptatt av strukturen, innholdet og funksjonen til narrative vi forteller oss selv og i sosiale interaksjoner.

Identitet, selvbylde og selvfølelse

Enkelt sett kan vi si at identitet handler om svaret på spørsmålet: Hvem er jeg (Krange & Øia, 2005; Kvalem & Wichstrøm, 2007)? Ungdomstiden beskrives ofte som en tid da man skal finne seg selv eller konstruere sin voksne identitet. Nyere identitetsteoretikere er imidlertid mer interessert i den identitetssøkende prosessen enn i resultatet. Forskning tyder også på, i strid med det tradisjonelle idealet om at ungdom i tenårene finner sin voksne identitet, at majoriteten av ungdom som er på vei inn i voksenlivet, ikke har følelsen av å ha en fast identitet (Kroger, 2000). På grunn av den kognitive utviklingen øker også evnen til selvrefleksjon gjennom ungdomsårene, og beskrivelsene av hvem man er, kan bli mer abstrakte (Kvalem & Wichstrøm, 2007; Kroger, 2000).

Identitetsbegrepet i denne undersøkelsen vil sammenholde sosiale og kulturelle så vel som mer unike og individuelle dimensjoner. På den ene siden identifiserer man seg med noe kollektivt, både kulturelt og sosialt. For personene i vår målgruppe vil dette bety at de for eksempel ser på seg selv som norske ungdommer med en viss sosial bakgrunn, men at de samtidig kanskje identifiserer seg med andre ungdommer som har en synshemming. På den andre siden er identitet en følelse av unikhhet og kontinuitet i det å være seg selv som vedvarer over tid, og både fortiden, nåtiden og fremtiden er viktige i identitetskonstruksjonen. Vår tilnærming er derfor i tråd med Kranges definisjon av identitet. Han skiller mellom to grunnleggende ulike, men likevel sammenhengende betydninger (2001, s. 31):

Identity is a concept that holds together two quite distinctive dimensions. On one level it means identification with something collective, cultural or social. On the other it denotes a sense of self and a sense of continuity within that self.

Identifisering med det kollektive, for eksempel med en spesiell gruppe, er derfor sentralt for identitet, kanskje særlig i tenårene, da det å passe inn som en del av gruppen eller gjengen har stor betydning (Miles, 2000; Atwater, 1992). I tenårene er sosiale markører eller koder som klesstil og utseende ekstra viktig i slik gruppedannelse (Miles, 2000), og deltakelse i en gruppe kan baseres på det å like den samme stilen eller ha de samme interessene. Eksempler kan være å drive med dans, data eller moped. I dagens samfunn opplever ungdom så vel som alle andre en globalisering som påvirker vår identitet (Arnett, 2002). Dette kan øke motivet for å finne lokale nisjer for identitetskonstruksjon, som for eksempel en idrettsklubb, et kor eller merkeklær.

Identitet og selvbylde brukes ofte relativt likt i litteraturen (Kvalem & Wichstrøm, 2007; Alsaker & Kroger, 2000), og vi vil ikke gjøre noen forsøk på å skille begrepene fra hverandre i denne artikkelen. Innenfor forskning og litteratur om ungdom med synssvekkelse synes det som om merkelappen «selvbylde» («self concept») er hyppigere brukt enn «identitet». I tillegg til «identitet/selvbylde» møter vi imidlertid også ofte «selvfølelse» («self-esteem»). «Selvfølelse» vil i denne artikkelen forstås bredt og inkludere følelser og vurderinger om selvet. Det ligger dermed noe normativt i dette begrepet, da det er følelser knyttet til evaluering av en selv (Kvalem & Wichstrøm, 2007).

James (1892) og Cooley (1902) er historisk sett to av dem som har hatt størst fokus på selvfølelse, og deres forståelser var ulike på mange områder. James (1892) mente at en global selvfølelse summerte selvbylde på ulike felt i livet. Denne globale selvfølelsen ble i stor grad styrt av hvor mye vekt den enkelte la på sine ferdigheter på ulike felt. Man trenger bare å være flink på de områdene man selv anser som betydningsfulle. Den globale selvfølelsen blir da et uttrykk for forholdet mellom ferdigheter på de områdene man setter høyest, og ønsket grad av ferdigheter på de samme områdene. Er forskjellene store, vil dette gi en dårlig selvfølelse.

Om vi søker til Cooley, opererte også han med begrepet global selvfølelse, men hos ham er selvet utelukkende sosialt, og selvfølelsen påvirkes dermed av hvordan andre ser på en. «The looking-glass self» - forståelsen av selvet

vektlegger at andres vurderinger internaliseres som individets egne (Cooley, 1902).

Når det gjelder forholdet mellom begrepene identitet/selvbilde og selvfølelse, henger disse to naturlig nok sammen. Om avstanden eller diskrepansen er stor mellom det man ønsker å være – det som vanligvis kalles ideal-selvet (Kvalem & Wichstrøm, 2007, s. 25) – og det man opplever å være, kan dette gi en dårlig selvfølelse. Selvfølelse henger således sammen med mestringsfølelse, altså det å føle at man mestrer kravene som samfunnet, menneskene rundt og en selv stiller. Følelsen av mestring og anerkjennelse er viktig for oss alle (Schibbye, 1988). En persons syn på seg selv påvirkes ikke bare av personens egne følelser og vurderinger, men også av andres vurderinger.

I diskusjoner om forholdet mellom andres vurderinger av hvem man er og personens egne vurderinger kan det være nyttig å skille mellom personens opplevde identitet og den identiteten man tilskrives av andre. Denne distinksjonen er relatert til Krogers (2000, s. 12) diskusjon om identitetsformingsprosessen. En mer moden identitet er karakterisert ved at den «enables the holder to mediate rather than to be mediated by these earlier identifications of childhood». Eller – som formulert av en av Krogers studenter (ibid., s. 12) – «I think identity is present when other people's opinion's become something to reflect upon, rather than to live by.»

Et siste begrep må også presenteres i vårt komplekse begrepsmessige landskap, nemlig «selvpresentasjon». Det viser til «atferd knyttet til hvordan jeg ønsker at andre skal oppfatte meg» (Kvalem & Wichstrøm, 2007, s. 24). Begrepet er klart relevant i vår sammenheng. Et kvalitativt intervju, vår metode, må også forstås som et møte mellom to personer hvor den som blir intervjuet, presenterer seg selv for intervjueren.

Tidligere forskning

Tidligere forskning om identitet/selvbilde eller selvfølelse hos personer med synsnedsettelse har ofte inkludert slike temaer som del av bredere studier som også omhandler psykososiale forhold som trivsel, livskvalitet, sosiale relasjoner og venner (Huurre & Aro, 1998; Huurre, Komulainen & Aro, 1999; Lifshitz mfl., 2007; Kef 1997, 1999, 2002; Kef,

Hox & Habekoth, 2000). Den masteroppgaven som denne artikkelen bygger på, hadde også et slikt bredere perspektiv (Almbakk, 2009). Andre studier har inkludert selvbilde og selvfølelse i studier som også har trukket inn personlighet og eventuelt psykopatologi (Garaigordobil & Bernaras, 2009), eller som del av studier av hvordan ulike ungdomsgrupper når utviklingsmessige målsettinger mer generelt (Pfeiffer & Pinquart, 2011). Studiene kommer fra mange land (Finland, Nederland, Israel, Spania, Tyskland), og alle de nevnte studiene er kvantitative. Data er samlet inn ved hjelp av ulike former for spørreskjemaer. Et sentralt siktemål har vært å sammenligne selvfølelse/selvbilde hos ungdom med synsvansker og de med normalt syn. Studiene inkluderer derfor kontrollgrupper av ungdom med normalt syn eller refererer til relevante sammenligningsstudier.

I de studiene som er nevnt her, finner man ikke forskjeller i selvbilde/selvfølelse mellom de to gruppene. Det finnes riktignok både studier som viser *høyere* selvbilde hos ungdom med synsproblemer enn hos de uten og studier som finner *lavere* selvfølelse hos den førstnevnte gruppen. En god oversikt over studier som gir ulike resultater, finnes hos Garaigordobil & Bernaras (2009). De konkluderer likevel slik (s. 158): «In general a clear tendency was observed in the direction of absence of differences in the global self-concept between the adolescents with and without impairment».

De studiene som er trukket fram så langt, kommer fra andre land. Fra Norge finner vi få studier som fokuserer på identitet/selvbilde eller selvfølelse hos ungdom med synssvekkelse. Vi finner imidlertid forskning på slike temaer innenfor undersøkelser som fokuserer på ungdom og unge voksne med nedsatte fysiske funksjonsevner mer generelt. Her står arbeidene til Grue (1999, 2001) sentralt. I tillegg kan vi finne relevant informasjon i en liten undersøkelse av Hellerud & Brøndmo (1995) som evaluerte week-endkurs for ungdom med synsproblemer i regi av Huseby kompetansesenter. Grues studie fra 1999 (se også Grue & Heiberg, 2000) er en kvantitativ spørreundersøkelse av temaer som selvbilde, psykisk helse, livskvalitet og sosiale relasjoner. Ca. 10 000 elever i aldersgruppen 13 til 20 år var inkludert. Av disse hadde 300 nedsatt funksjonsevne, men ingen hadde synsproblemer. Forskerne fant liten forskjell i

selvbilde mellom ungdom med nedsatt funksjonsevne og andre ungdommer (Grue, 1999; Grue & Heiberg, 2000) – et resultat tilsvarende det man har funnet i internasjonal forskning med fokus på ungdom med synssvekkelse.

Grues studie fra 2001 er en kvalitativ intervjuundersøkelse av 34 unge voksne mellom 20 og 30 år med nedsatt fysisk funksjonsevne. To av informantene hadde synsnedsettelse. Intervjuene tok for seg oppvekst, nåtiden og forventninger om fremtiden – temaer med stor likhet med dem som inngikk i intervjuene i vår undersøkelse. Mange av informantene hadde opplevd å bli behandlet som barn, noen ganger som litt «dumme» barn, da mange forventet at den intellektuelle vurderingsevnen var negativt påvirket når man hadde nedsatt fysisk funksjonsevne. Personer med synshemning kunne ha problemer med å orientere seg i omgivelsene, noe som også kunne påvirke andres oppfatning av dem. Mange opplevde at de ikke ble stilt krav til, og det ble ikke regnet med at de skulle ta en utdanning eller være yrkesaktive.

I undersøkelsen til Hellerud & Brøndmo (1995) ble 27 ungdommer med synssvekkelse – blinde og svaksynte – i alderen 16 til 25 år intervjuet med utgangspunkt i et spørreskjema med åpne og lukkede svar kategorier. I tillegg ble det gjennomført kvalitative intervjuer med tre av deltakerne. Et flertall av de unge med synshemninger opplevde at de ble godtatt i klassen og regnet som en vanlig klassekamerat. Gjennom de åpne svarene kom det likevel fram at noen så på seg selv som usynlige, en som bare var der, minstemann, en plage fordi ting gikk tregt og lignende.

Studiene vi har presentert, viser relativt sammenfallende resultater enten de tar utgangspunkt i studier fra utlandet eller Norge, og enten fokus er på ungdom med synsproblemer eller på ungdom med nedsatt fysisk funksjonsevne mer generelt. Ungdom med nedsatt funksjonsevne har et relativt godt selvbilde og god selvfølelse som ikke avviker i stor grad fra annen ungdom. Disse konklusjonene bygger i all hovedsak på kvantitative studier. Unntaket er Grue (2001) og til en viss grad Hellerud & Brøndmo (1995). Disse undersøkelsene utfyller og nanserer bildet av identitet/selvbilde og selvfølelse til ungdom med nedsatt funksjonsevne og peker på mulige problemområder. Men undersøkelsen til Hellerud & Brøndmo er

relativt begrenset, og undersøkelsen til Grue bygger på resultater fra personer med nedsatt fysisk funksjonsevne mer generelt. Vi ønsket derfor å øke kunnskapen om identitet/selvbilde og selvfølelse hos ungdom som lever med redusert syn, gjennom flere kvalitative intervjuer. Å få innblikk i målgruppens erfaringer og meninger gjennom deres egne stemmer kan gi økt teoretisk forståelse av identitet, selvbilde og selvfølelse hos denne ungdomsgruppen og kan bidra til at miljøet rundt får en dypere forståelse av deres situasjon.

Metode

Deltakerne Målgruppen for undersøkelsen var ungdom i alderen 14 til 20 år som hadde redusert skarpsyn på 0,2 eller lavere, med mindre de hadde så redusert synsfelt at de hadde lært noe punktskrift. Synsproblemene skulle ikke være større enn at de kunne lese noe vanlig skrift. Deltakerne skulle ikke ha kjente tilleggsvansker av sensorisk, kognitiv eller motorisk art. Den opprinnelige planen var å avgrense utvalget til dem med synsskarphet under 0,1, men i den aktuelle aldersgruppen var det få potensielle informanter, og vi valgte derfor å heve kravet til skarpsyn til 0,2 eller lavere.

Deltakerne ble rekruttert gjennom Huseby kompetansesenter og Norges Blindforbund. Huseby kompetansesenter sendte ut brev til sine brukere innenfor målgruppen med informasjon om prosjektet og invitasjon til å delta. Prosjektet ble også presentert gjennom U-lyd. Dette er et lydtidsskrift som sendes ut gjennom Norges Blindforbundet til alle tenåringer som har en synshemning, og som også finnes elektronisk på Norges Blindforbundets nettsider.

Alle som tok kontakt og var innenfor målgruppen, ble intervjuet. Til sammen var dette ni ungdommer mellom 15 og 20 år, fem jenter og fire gutter. Hos fire av deltakerne var synsnedsettelsen progredierende.

Intervjuene I intervjuet ble deltakerne bedt om å fortelle om seg selv, sin familie, sine venner og skolehverdagen ved hjelp av konkrete historier eller eksempler. Det ble også lagt vekt på hvordan de syntes de hadde hatt det før, hvordan det var nå og hvordan de trodde det kom til å bli i

fremtiden. Intervjuene var semistrukturerte. Det var utarbeidet en intervjuguide for å sikre at sentrale temaområder ble dekket. Disse temaområdene var: Identitet/hvordan de ville beskrive seg selv, familien og opplevelser med familien, tanker og erfaringer rundt synshemmingen, erfaringer fra skole og med lærere og elever, fritid og venner, selvfølelse og livskvalitet, og fremtiden. Innenfor hvert område var det flere underspørsmål (se Almbakk, 2009 for intervjuguiden). Deltakerne ble imidlertid oppfordret til å fortelle så fritt som mulig, og temaer som deltakerne selv tok opp, ble også ønsket velkommen. Intervjuene dekket altså et langt bredere spekter av temaer enn de som diskuteres i denne artikkelen.

Det ble foretatt en forberedende telefonsamtale med deltakerne og noen av foreldrene før intervjuet. I denne samtalen ble deltakerne bedt om å tenke på noe eller noen som betydde mye for dem og om mulig å ta dette med til intervjuet. Eksempler på dette var sportsdrakt eller en sang. Intervjuet startet senere med utgangspunkt i det som deltakeren hadde tenkt på. Alle intervjuene ble gjennomført hjemme hos informantene og varte fra en til to og en halv time. Hvert intervju ble transkribert i sin helhet. Pauser, småord, nøling og mumling ble notert. Inntrykk og observasjoner fra intervjuene ble inkludert til slutt i hver transkripsjon.

Analyseprosessen Intervjuene ble analysert med utgangspunkt i narrativ analyse (Kvale, 2007; Lieblich mfl., 1998; Murray, 2008; Mishler, 1986). De delene som kvalifiserte som fortellinger etter definisjonen brukt i dette prosjektet (se under Narrativ tilnærming), ble merket innledningsvis. For hver enkelt fortelling ble det formulert et hovedtema eller en «meningsfortetning» (Kvale, 2007). I tillegg ble det registrert hvordan fortellingene var bygget opp, altså fortellingens struktur, og også hvilken rolle deltakeren ga seg selv i fortellingen. Det ble laget et kort sammendrag av hver fortelling der alle disse tre aspektene ble beskrevet. Hovedtemaene ble videre tolket og knyttet sammen i to mer overordnede kategorier. Den første inkluderte identitetstemaer av typen «hvem er jeg?», «hva gjør meg til meg?» og «hvordan kjennes det å være meg?» og er fokus for denne artikkelen. Den andre kategorien omhandlet relasjon

til andre, ønsket om å passe inn og forhold til venner og familie og er diskutert i Almbakk mfl. (2011).

Etiske hensyn Deltagelse i undersøkelsen bygget på informert samtykke og retten til når som helst å trekke seg fra prosjektet. Undersøkelsen har få deltakere, og de kommer fra et lite og gjennomsiktig miljø. Hensynet til anonymitet har derfor fått stor vekt. For å ivareta anonymitet er sitater noen ganger omskrevet og opplysninger gjort mer generelle. Dette er gjort på en slik måte at det ikke skal gå på bekostning av resultatenes innhold. Alle deltakerne har også fått mulighet til å lese masteroppgaven som denne artikkelen bygger på (Almbakk, 2009), for å kunne godkjenne sitatene². Fra et forskningsmessig perspektiv kunne det ha vært nyttig å kjenne til den sosiale og helsemessige situasjonen til informantene bak de ulike sitatene, men dette ville raskt gå på bekostning av deltakernes anonymitet. I denne undersøkelsen har ivaretagelse av deltakernes anonymitet veid tyngre enn forskningsmessige hensyn.

Undersøkelsen er godkjent av Regional komité for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk og Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste.

Resultater og foreløpig diskusjon

Resultatene vil i det følgende presenteres sammen med en foreløpig diskusjon, før vi avslutter med en oppsummerende diskusjon av noen sentrale temaer. Resultatene blir presentert ved å legge stor vekt på sitater fra deltakerne selv.

Jeg er hva jeg gjør og er god til I første omgang var det vanskelig for de fleste av deltakerne [åtte av ni] å beskrive seg selv. Forestillingen om at man finner seg selv i ungdomstiden – som man kan møte i litteraturen (Kvalem & Wichstrøm, 2007) – avspeiles ikke tydelig i hvordan ungdommene uttrykker seg. Kanskje var gruppen av ungdommer, som var fra 15 til 20 år gamle, i yngste laget for at man kunne forvente dette? Det er også relevant å minne om Krogers (2000) påpekning om at ungdom ikke nødvendigvis har oppnådd en følelse av fast identitet når de kommer til slutten av tenårene. Arnett (2002) argumenterer

også for at ungdomstiden har blitt forlenget i de senere årene. Intervjukonteksten i seg selv kan kanskje også gjøre det vanskelig å svare på slike direkte spørsmål om hvem man er. Men selv om det var vanskelig å svare direkte, gir deltakernes beskrivelser av identitet gjennom sine narrativer og refleksjoner.

Spørsmålet «hvem er jeg» ble av deltakerne ofte besvart med «jeg holder på med» eller «jeg er god til». Snarere enn å liste opp egenskaper deltakerne syntes passet på dem og/eller grupper de tilhørte, eller fortelle om familie eller bosted, fortalte syv av ni deltakere om en spesiell aktivitet de holdt på med, og som de anså seg selv som flinke til. Narrativet startet ofte med å beskrive aktiviteten og hvilken plass den hadde i livet til deltakeren. Aktiviteter som ble nevnt, kunne være musikk, idrett, dans eller data. Deretter fulgte en beskrivelse av en konkret hendelse der aktiviteten hadde gitt deltakeren utfordringer i form av for eksempel å sette en ny rekord eller treffe en ny tone. Narrativet ble avsluttet med at utfordringen ble mestret, og at dette ga en god selvfølelse. Slike historier ble av flere av deltakerne beskrevet som positive og gode minner.

På spørsmål om hva som var tøffe eller vanskelige minner, fortalte deltakerne ofte historier der de ikke klarte å nå et mål knyttet til aktiviteten. Også her ble historien ofte avsluttet med at de klarte å nå målet til slutt. Narrativets struktur bygges altså opp gjennom å først fortelle om aktiviteten, deretter presentere en utfordring knyttet til mestring av aktiviteten, og til slutt fortelle om hvordan man klarte utfordringen, og at dette ga en god selvfølelse. Deltakerne gir med dette seg selv rollen som en kompetent og aktiv person, som mestrer de utfordringer de blir stilt ovenfor.

I sitatene som følger, står D for deltager, I for intervjuer. Når det ikke er gitt noen informasjon, er det deltageren som kommer til ordet.

Hvem er jeg ja, det er ikke så lett ..., jeg vet ikke ... jeg har ikke så mye å si der asså, vanskelig å svare på! Jeg driver jo mye med data da, det er jeg god på, er liksom han datafyren på en måte. Alle kjenner meg som det. Driver alltid og mekker på noe datagreier, så hvis folk har problemer, så er det bare å komme, så skal jeg fikse det.

Jeg er ..., jeg har ..., vel jeg er jo bare meg. Jeg liker å danse da, jeg har alltid holdt på med dans nesten. Det er veldig viktig for meg, det er noe jeg virkelig får til, min greie liksom. Jeg husker en gang jeg skulle lære meg en ny vending. Ofte går de til høyre ikke sant, men denne gikk mot venstre, og det var så uvant! Jeg øvet og øvet, og til slutt fikk jeg det til. Da var jeg stolt da!

Sangen er veldig viktig for meg. Noen ganger så har det vært sånn at jeg ikke helt har fått til det hun har lært meg og det har vært kjipt, men nå i det siste føler jeg at jeg virkelig har lært meg teknikken hennes og fått det til skikkelig, og det gir meg en veldig god følelse! Det er deilig! Før fikk jeg ikke til teknikken på det å synge sånn, men nå får jeg det til, da ble jeg veldig sånn yeah!

I deltakernes beskrivelser av seg selv fikk altså aktivitetene deres en sentral og meget viktig plass og ønsket om å fremstå som en kompetent og flink person gikk igjen hos alle deltakerne. Rollen som flink i for eksempel en idrett, sang, dans eller med elektroniske hjelpemidler ga deltakerne en mestringsfølelse som ifølge dem selv virket positivt inn på selvfølelsen. Sammenhengen mellom mestring og et godt selvbilde er også fremhevet av Grue og Rua (2013). Resultatene kan også knyttes til James' (1892) diskusjon av det globale selvbildet og til annen forskning. Det viktige for en persons globale selvbilde er de områdene som individet selv vektlegger som sentrale, hevdet James. I Grues studie (1999, s. 121) av ungdom med en funksjonshemming viste resultatene at informantene som hadde best globalt selvbilde, var de som hadde liten diskrepans mellom faktisk og ønsket kompetanse på de områder som individet selv betraktet som vesentlige. Relatert til denne diskusjonen er også Schibbyes (1988) påpekning om at vi mennesker trenger anerkjennelse og følelsen av mestring for å få en god selvfølelse.

Gjennom aktiviteten kunne deltakerne også fortelle om hvem de var ved hjelp av en beskrivelse som ikke hadde noe med synshemmingen å gjøre, men som heller fokuserte på det de mestret. Ingen av deltakerne snakket direkte om synshemmingen på spørsmål om hvem de var eller hva som gjorde dem til dem.

Motiver for å drive med aktiviteten Det å holde på med en bestemt aktivitet ble av alle deltakerne beskrevet som

noe positivt og nyttig. Mange hadde drevet med aktiviteten fra de var små, og det hadde blitt en naturlig del av deres hverdag. Fem av dem var bevisste på at det var noe de hadde startet med fordi foreldrene foreslo det, og tre nevnte også at det var en fin og passende aktivitet for dem fordi de hadde en synshemming. Det var flere ulike motiver som lå til grunn for ønsket om å drive med aktiviteten, men det var likevel mange av de samme motivene som dukket opp hos deltakerne. Motivene deres var forholdsvis like, på tross av at aktivitetene hadde ulik karakter. Deltakerne mente at de kunne få ut aggresjon og triste følelser gjennom aktiviteten:

I: Hva føler du at det gir deg å synge? Hvorfor er det så bra?

D: Det hjelper meg å uttrykke meg, for å få det ut!

I: Hva er det du føler at du får uttrykt?

D: Jeg kan bli glad av det, det er veldig gøy. Når jeg føler at jeg får det til blir jeg veldig glad, også glemmer jeg andre ting. Som hvis jeg er litt irritert på mamma eller på en venninne, så kan jeg lage meg en egen verden, bare meg og stemmen min. Så hjelper det meg å tenke på noe annet, jeg tror det på en måte setter meg litt i kontakt med følelsene mine om du skjønner, så hjelper det meg å styre dem, jeg blir på en måte tøffere, tror jeg.

En annen viktig faktor som ble nevnt av de fleste [syv av ni deltakere], var at aktiviteten ga dem noe å bruke tid på. Den ga dem noe å fylle hverdagen med og være opptatt av, og man kunne høre en uro eller en sårbarhet knyttet til muligheten for en passiv tilværelse ligge på lur i noen av sitatene. Gjennom aktiviteten slapp de å kjede seg. De kunne ha det gøy, og de slapp også å måtte streve med det som mange beskrev som triste eller vanskelige tanker.

Jeg synes det er bra å ha aktiviteten fordi da har jeg noe å gjøre, vil ikke bare sitte inne og – ja, ikke gjøre noe, så da er det bra med treningen, det er så ofte trening at da har jeg nesten alltid noe å drive med. Ellers hadde jeg jo ikke hatt så mye å drive med, viktig å ha noe å gjøre, ikke sant.

Folk er jo ofte så opptatt med sin greie, og da er det godt å ha noe å drive med, man kan jo alltid trene mer, det fyller hodet mitt og det liker jeg, ellers blir det lett sånn at man tenker på andre ting, kjipe ting og sånn.

Ja det er viktig å ha noe å gjøre, da har jeg alltid noe å gjøre. Det er jo på en måte gøy og siden jeg har gjort det så lenge, men mest så jeg har noe å gjøre. Det er gøy å ha noe å gjøre, så har du venner der og det er bra.

I tillegg til at aktiviteten gir deltakerne en god selvfølelse hjelper den dem til å holde ubehagelige tanker på avstand og ha noe å bruke tiden på. Å være aktiv er motsatsen til å være passiv. Passivitet er et hyppig diskutert tema i forskningen om personer med synshemninger og også andre funksjonshemninger, og vi skal komme tilbake til dette i den avsluttende diskusjonen.

Følelsen av å passe inn og være inkludert og del av noe større var også en viktig motivasjon for å drive med aktiviteten. Dette er viktige behov hos oss alle, og kanskje særlig i tenårene, da det å få innpass kan være avgjørende for om man trives (Goossens, 2006; Santrock, 2005; Nielsen, 1996; Erikson, 1968). Kontakten med andre som holdt på med det samme, der synshemmingen ikke var i fokus, ble fremhevet av flere som svært viktig. Flere av deltakerne beskrev historier fra en sammenheng med gruppen der synet ikke ble gjort viktig, der de ikke ble behandlet annerledes på grunn av synet eller der andre glemte at de hadde en synsnedsettelse. Rollen de fikk, var altså ikke som svaksynt, men for eksempel som sprek eller flink til å synge. Det kunne virke som de også selv tok på seg en gruppeidentitet som for eksempel idrettsutøver, og denne identiteten bidro til å gi en god selvfølelse. Synshemmingen betydde altså ikke så mye når de drev med aktiviteten, og flere hadde venner knyttet til aktiviteten (Almbakk mfl., 2011).

Når jeg er på trening, er jeg bare meg selv, synshemmingen får på en måte ikke bli med inn døra, da er det bare meg og kroppen min som teller. Jeg er minst like flink som mange av de andre, noe som gir en god følelse. Jeg er ikke noe dårligere selv om jeg ser dårligere, mener jeg. Jeg får på en måte respekt for de øvelsene jeg klarer å utføre innenfor min sport, på lik linje med de andre. Vi har de samme spillereglene, og det står ikke noe om at jeg har egne regler fordi jeg ikke ser like godt.

I: Føler du noen ganger at andre mennesker behandler deg annerledes?

D: ja, på skolen blir det jo til at man blir behandlet litt annerledes, men ikke i sportsklubben. For eks en gang når vi har møte i

klubben, så skulle vi ha brus, også bare hev hun brusen bort til meg, og da tenkte hun ikke på at jeg ikke så den. Men det er jo egentlig bra, at hun ikke tenkte på det.

Betydningen av felles aktivitet illustreres også godt av deltakere som ikke opplevde dette, i det minste ikke i alle situasjoner. Flere av deltakerne fortalte at de følte seg utenfor eller annerledes på videregående skole. Dette var særlig de deltakerne som ikke gikk på en spesiell linje der de delte spesielle interesser med klassekameratene.

Jeg føler at de ser på meg som så annerledes ... at jeg bare sitter for meg selv og ikke sier noe, at jeg ikke gidder. Men jeg gjør det bare fordi jeg synes det er vanskelig, fordi jeg ikke har noen rundt meg. De har mange flere rundt seg, venner og sånt. Jeg har bare en lærer som jeg har kontakt med ekstra. Det er en svaksynt og en blind elev på skolen, men jeg ser ikke så mye til de for de går på andre linjer, så det blir jo litt vanskelig det også.

Det var et viktig poeng hos deltakerne at de gjennom aktiviteten fikk kontakt med vanlig seende. Det ga dem mulighet til å være sammen med folk på premisser som ikke inkluderer synshemmingen, og så ut til å være positivt for deres livskvalitet (Almbakk, 2009). Tre av deltakerne fortalte også at de hadde fått venner gjennom de aktivitetene de holdt på med (Almbakk mfl., 2011).

Jeg får i hvert fall vært med i et vanlig miljø og ikke bare sammen med andre som har en synshemming da, det er veldig viktig at jeg kan fungere vanlig sammen med folk.

Balanse mellom ulike identiteter Det kom tydelig frem i deltakernes historier at de ønsket å bli anerkjent og sett på som flinke, sosiale og normale mennesker. Det å ha en tydelig definert identitet som noe annet enn synshemmet var viktig for deltakerne. Men felles for alle var at de samtidig ønsket at menneskene rundt dem skulle forstå effektene av synshemmingen, og ikke tro de var dumme. En vanlig følelse var at andre så på dem som annerledes eller litt dumme, noe som ikke stemte med deres egen selvopplevelse. De kunne også oppleve å bli oversett eller oppfattet som usynlige.

For meg er det vel i hvert fall viktig å vise at jeg er like flink som de andre, for du har alltid noe å bevise som synshemma, ikke

sant. For enten så tror folk at jeg er dum eller så er de sånn; ja, du har vel sikkert maaaaange sanser som vi ikke har og Å ja da! (med ironi i stemmen)

De fleste opplevde at de ble behandlet annerledes på en eller annen måte. Følgende sitat viser godt en ambivalent opplevelse av å bli behandlet annerledes og samtidig et ønske om å dysse det ned.

*I: Føler du at noen mennesker behandler deg annerledes?
D: Ja bittelittegran, men ikke så mye blant vennene mine ... nei!!! ikke sånn generelt. Kanskje lærerne ... Men asså jeg prøver jo å være mest mulig normal!!! Men det er ikke noe store greier. Også at jeg er på svaksyntkurs og sånn da, men det glir liksom inn, alt glir liksom inn, det er sånn; det er sånn jeg lever og da er det sånn bare! Det er jeg vant til og jeg sitter ikke og sier åååå jeg er svaksynt se på meg så synd det er på meg, buhhu, det gjør jeg ikke. Jeg er svaksynt, jeg er den jeg er og jeg gjør så godt jeg kan.*

Det å oppleve at andre ikke la merke til dem eller at de ikke var like viktige som andre, var provoserende for flere av deltakerne, og de så ut til å kompensere for dette ved å vise seg frem eller gjøre seg synlig. I beskrivelser av seg selv fortalte tre av deltakerne konkrete historier der de var litt gale, sprø eller høylytte overfor vennene. Ofte ble det fokusert på at andre syntes de var litt gale, og dette så de på som morsomt.

Ja, jeg føler ofte at folk behandler meg litt annerledes enn de gjør med andre, at jeg er ingenting liksom ..., men jeg er jo ikke så annerledes jeg heller da, så det er litt sånn at noen ser på meg som jeg er noe helt annet enn dem, og så er jeg jo ikke det. Så jeg prøver alt jeg kan å være vanlig da, tulle og sånn, og så behandler de meg annerledes.

I: Hva mener du når du sier at du er litt gal?

D: At jeg bare roper ut ting noen ganger, og at jeg liksom når jeg har stokken, så kan jeg bare sette den foran noen så de ikke kommer frem, og så sier jeg liksom oi, unnskyld, jeg så deg ikke jeg, og da har venninnene mine synes jeg har vært litt gal da. Så stiller jeg meg opp og veiver med hendene og gjør sånn og liksom heeei jeg er gal jeg, hahaha. Og så liksom hører jeg åå du er så rar, du er så dum! Ja sånne sprø ting som det ja. Sier sånne dumme ting som de begynner å le av.

Det å innta rollen som sprø eller tøysete, en slags klovnerolle, kan være med på å gi en identitet eller en merkelapp overfor andre. Dette stemmer god overens med Grues (1999, 2001) resultater der han beskriver at informantenes atferd kunne beskrives som ekstrem, enten veldig rolig og forsiktig eller ekstra høylytt og bråkete. Hellerud & Brønmo (1995) har også beskrevet hvordan noen ungdommer med synsproblemer kunne oppleve seg som usynlige.

I Grues (2001) studie av unge voksne med en funksjonshemming fortalte informantene om hvordan de opplevde at andre, påvirket av samfunnets «naturlige» og ideologiske kategorier, tilla dem en rolle som synshemmet. Tilsvarende opplevelser ble også formidlet av våre deltakere. De opplevde at andre tilskrev dem egenskaper – eller identiteter – som ikke stemte overens med hvem de selv opplevde å være. Identifiseringen av seg selv som synshemmet representerer en sosial og kulturell identitet som deltakerne deler med andre som har en synshemming. Dette er en kategori som samfunnet har ulike merkelapper for, og deltakerne sa altså selv at de kunne oppleve å bli behandlet på en bestemt måte.

Deltakerne var, som nevnt, opptatt av på den ene siden å bli oppfattet som normale og lik de andre, men på den andre siden ønsket de at andre skulle se synshemmingen og forstå følgene av den. Identifisering med en spesiell gruppe ved hjelp av klær (Miles, 2000), felles normer og verdier eller annet er sentralt i ungdomstiden. Identifisering med en bestemt gruppe gjennom en aktivitet – som vi har vist er sentralt for våre deltakere – kan også gi gruppetilhørighet. Dette kan støtte opp under en følelse av normal eller vanlig identitet i en ungdomskultur der synshemmingen ikke har en plass.

Deltakerne balanserte altså mellom å identifisere seg som normale og helt vanlige ungdommer på den ene siden og på den andre siden som ungdommer med en synshemming. Dette kan være positivt ved at det gir dem tilhørighet i to leirer, men det kan også gi en følelse av å ikke passe inn verken på den ene eller den andre siden.

Jeg har jo venner som både ser og er synshemmet. Når jeg er sammen med folk fra studiet pleier jeg å være med så godt jeg kan, men det er ikke alltid de gjør ting som jeg er så interessert i da. På kurs med andre synshemma blir det litt sånn: nå skal vi

prøve spennende nye ting dere, men det er ikke alltid jeg føler at jeg har så mye til felles med dem. Jeg er både litt her og der på en måte, hmmm.

Alle deltakerne fortalte på en eller annen måte at de syntes at de ikke hadde så mye til felles med jevnaldrende på skolen eller i utdannelsen. Det kunne være fordi de følte at de hadde ulike interesser, at de hadde et annet fokus eller en annen væremåte, eller at de holdt på med helt andre ting.

Det er litt bedre på videregående enn det var på ungdomsskolen, men klassen er så veslevoksen liksom. De synes det er gøy å drikke seg full hver helg og slå ut håret og liksom, her kommer jeg! Men den typen er ikke jeg, jeg er mer den stille personen. Jeg liker å være sammen med mamma og pappa og søsknene mine.

Jeg føler ikke at jeg har så mye til felles med de jeg studerer sammen med akkurat. De er opptatt av å farte på byen og sjekke opp gutter. Jeg er heller hjemme og leser eller trener. Synes de kan være ganske overflatiske egentlig – jeg mener det er mer i verden enn gutter, klær og sminke!

Jeg kjenner jo jenter på min egen alder, det er ikke det, men jeg føler ikke akkurat at vi har så mye til felles. Gutter og sminke er liksom ikke det jeg er mest opptatt av kan man si. Synes ikke det er så spennende å snakke om hvilke gutter som er kjekkest, og hvilken øyeskygge som er kulest, det blir for overflatisk!

Ingen av deltakerne anga det at de hadde en synshemming, som årsak til at de kunne ha andre interesser enn de andre i klassen. Snarere sa de at de andre var overflatiske eller barnslige, eller at de var opptatt av andre ting. Det virker altså som om en del av deltakerne verken identifiserer seg med seende ungdom i stor grad, eller føler at de har mye til felles med andre ungdommer som har en synshemming. Hvilken betydning kan dette få for deltakernes identitet og selvfølelse? Litteratur om ungdom vektlegger betydningen av å ha jevnaldrende å definere seg i forhold til (Goossens, 2006; Santrock, 2005; Aagre, 2003; Nielsen, 1996; Atwater, 1992). Mangel på dette kan det gi en følelse av at man ikke passer inn eller er som de andre. Dette er noe deltakerne selv fortalte om. Men de trakk altså ikke frem synshemmingen som en årsak til at de opplevde det slik.

Spesielle erfaringer knyttet til synshemmingen Vi har nevnt at ingen av deltakerne snakket om synshemmingen på spørsmål om hvem de var eller hva som gjorde dem til dem. Men synshemmingen er naturlig nok på ulike måter tema gjennom intervjuet, slik vi kan se i flere av de sitatene som allerede er presentert. Tanker og erfaringer rundt synshemmingen var også et av de tematiske områdene for intervjuet. Synshemmingen ble tillagt ulik vekt og verdi av deltakerne. Noen styrte unna å snakke om den, mens andre fremhevet at synshemmingen hadde gitt dem muligheter de ikke hadde hatt ellers. Noen nevnte at synsnedsettelsen også bar med seg positive følger som at de fikk muligheten til å bli kjent med mennesker på en annen måte, og at de kunne oppleve verden annerledes og kanskje sette pris på andre ting. I tillegg ble det nevnt at deres synshemming kunne ha hatt positiv betydning for andre.

Jeg prøver å se det positive i det (synshemmingen) og da, jeg tar på en måte livet mer med ro og opplever noen ganger at jeg får med meg mer enn folk som ser. De stresser rundt og løper av gårde, mens jeg må ta meg god tid når jeg er ute, og da «ser» jeg noen ganger mer enn dem, hvis du skjønner.

Om noen spør om det så pleier jeg å si at det er min største ressurs, for jeg får noen andre nøkler til mennesker, jeg blir på en måte kjent med mennesker innenfra og ut, og ikke utenfra og inn som de fleste andre. Jeg mener at det er en styrke.

Broren min sier at jeg har lært han veldig mye da. Han pleier ikke å være så veldig åpen, men han sa en gang til meg at han ikke hadde blitt så tolerant som person da, om han ikke hadde hatt en synshemma søster, og det tror jeg det er mye i, fordi at han måtte nok lære seg å gjøre ting på nye måter og være mer tålmodig, så fikk han seg kanskje noen aha-opplevelser iblant.

Balanse mellom å være selvstendig og avhengig Et annet tema som ofte kom frem i narrative til deltakerne, var viktigheten av å være uavhengig og selvstendig. Dette hang sammen med betydningen av å oppleve mestring og gi seg selv rollen som kompetent og normal. Selvstendighet – en følelse av å klare seg selv – så ut til å gi en normaliserende følelse. Mange fortalte om episoder der de hadde vært avhengig av andre for å komme seg til og fra steder eller for å organisere seg. Det ble opplevd som ubehagelig og vanskelig

å være avhengig av andre mennesker. Ønsket om å klare seg selv var derfor tydelig hos alle deltakerne. Dette var særlig knyttet til å finne frem og komme seg til og fra trening og skole. Flere av deltakerne, særlig guttene, nevnte at de synes det var vanskelig å skulle være avhengig av drosje eller kollektivtransport hele livet, mens vennene begynte å kjøre moped og bil.

Perioden fra man er 13 til 16 er jo veldig hard da! For da er det jo snakk om moped og trimming og hele sulamitten. Og du må da akseptere at du skal være avhengig av drosje, tog eller mase noen i hjel for å få dem til å kjøre deg hjem. Sånn skal du ha det resten av livet, det er bare å glede seg ... ehh. Den svei ja! Jeg gikk og tenkte på det en del. Men da jeg liksom fikk det slaget i trynet var en morgen da..., jeg pleier å ta bussen til skolen sammen en del av kameratene mine. Og så var det en morgen de ikke var der, og jeg drev og så etter dem og sånn vet du. Jøss sitter dem bak og ikke sier noe da bare for å se hva jeg gjør, tenkte jeg. Så satte jeg meg bak da og så stoppet bussen også bare brrrrroom brrrrrrrrr (lager billyder som går fort forbi). Der kommer hele gjengen på hver sin moped ja! Yess, ehhhhh, så liksom litt sånn aha-opplevelse. Så kommer jeg liksom, skal vi finne på noe? Og alle bare nei jeg skal kjøre ned til byen, og jeg bare jaa akkurat, kos deg! Så dette med moped, eller bare det å komme seg fremover uten at det skal bli for mye styr liksom, det kunne jeg ønske.

Det er veldig viktig for meg at jeg finner fram selv, veldig! På sommeren sykler jeg jo til trening, til matbutikken ... jeg har lært meg veiene så ... og så har jeg også blitt litt kjent i nærområdet. Jeg sykler mye til kamerater borti gata og sånn. Så det er bra, man må klare seg selv.

Det gir meg en følelse av å være som alle andre når jeg klarer å finne frem selv, det er så kjipt å trenge hjelp til alt her i livet. Så jeg prøver så godt jeg kan å finne frem. Mange blir imponert over at jeg klarer meg så bra alene, det er jo bra.

Det å finne frem selv ga altså en opplevelse av å være normal og som alle andre. Det å oppleve at man fant frem kunne også gi en følelse av stolthet og mestring – noe som andre kunne rose, noe å være flink til. Balansen mellom å løsrive seg og samtidig være avhengig av andre diskuteres i boka *Ungdomstid, funksjonshemming, løsrivelse* (1998) av Nilsson & Lühr. Her fokuseres det på hvorvidt den unge får muligheten til å oppleve seg som selvstendig og ta del i planlegging

av egen tilrettelegging. Dette temaet er også behandlet av Almbakk (2009, s. 34–35), der deltakernes tanker om egen deltakelse blir diskutert. I relasjon til selvstendighet og avhengighet fant Kef (1999) i sin studie av ungdom med synshemming i Nederland en sammenheng mellom opplevelsen av å være avhengig av andre og følelsen av ensomhet. Dersom man opplever å være avhengig av andre for å komme seg rundt og få kontakt med klassekamerater og venner, kan dette føre til at man tar mindre kontakt, noe som igjen kan gi færre å være sammen med og en følelse av ensomhet. Dette temaet er videre diskutert hos Almbakk mfl. (2011).

Tanker om fremtiden Hvordan deltakerne så på seg selv og sin hverdag kunne henge sammen med deres tanker om fremtiden og hvordan livet kom til å bli senere. På spørsmål om deltakerne tenkte mye på fremtiden, svarte de fleste at det ikke var noe de var så opptatt av. Flere nevnte at det var viktig å gå på skolen og få seg en god utdanning slik at man kunne få jobb, men dette kom opp da de fortalte narrativer knyttet til skole snarere enn fremtid. Hos de deltakerne som hadde en progredierende synshemming, var fremtidstanker knyttet til usikkerhet om synet ble svakere.

Om synet har blitt verre merker jeg det veldig fort, da må jeg justere og prøve igjen. Blir jo hele tiden minnet på det, at det kan bli verre, men prøver å ikke tenke så mye på det hele tida da.

D: Jeg tenker ikke så mye på fremtiden, det er ikke noe vits. Det som skjer, det skjer jo uansett, ikke sant.

I: Hmm, hvorfor tror du at du ikke tenker på fremtiden?

D: Nei ..., jeg vet ikke. Det er jo ikke noe gøy å tenke at jeg sikkert kommer til å se enda mindre, det er jo sikkert det som kommer til å skje, jeg vet jo det, så hvorfor tenke på det? Jeg må bare ta det som det kommer. Klarer ikke å ta stilling til det som kommer, det er for mye å tenke på, blir bare trist. Så jeg tenker bare på nåtiden, ikke på fremtiden, nei det vil jeg ikke!

Det er umulig å vite ... Når det blir dårligere, det trenger ikke bli det da Men så blir det vel det kanskje, men jeg har vent meg til det på en måte, sånn er livet ikke sant!

Hos noen var også tanker om fremtiden knyttet sammen med tanker om en fortsatt manglende frihet knyttet til det at de aldri kunne kjøre bil.

Tenker jo på det nå også, bare det å sette seg i en bil og kjøre lik-som. Det er sånn, må alltid tenke når bussen går eller tog. Det blir jo aldri bedre! Følelsen av å klemme inn en pedal og kjenne at det går fremover, det er så vanvittig stort

Bare tre av deltakerne fortalte om spesifikke drømmer og tanker om fremtiden, og de kommuniserte at de gledet seg til fremtiden. Disse fremtidsplanene var for alle tre deltakere knyttet til aktiviteten de drev med, der de ønsket å holde på med aktiviteten videre og på en eller annen måte jobbe med den. For de andre deltakerne ble fremtiden sett på som noe de ikke var særlig opptatt av, eller ikke ville tenke så mye over.

Hva som er motivet for å ikke ønske å tenke på fremtiden, kan selvsagt variere blant deltakerne, men det kan virke som begrensede valgmuligheter og frykten for at synet skal bli verre hos de med progredierende synshemming, er to viktige grunner. Flere nevnte at det bare var bortkastet tid eller ikke så mye poeng i å tenke fremover. Dette kan selvfølgelig være et ønske om å leve i nuet, men det kan også tyde på at det å tenke på fremtiden kan være vanskelig og sårt for deltakerne. Flere snakket om yrker de kunne tenke seg å ha, men som de etterpå sa at de aldri ville kunne drive med. Begrensede valgmuligheter ble altså sett på som noe som hørte fremtiden til, og som de helst ikke ville snakke om.

Informantene i Grues studie av unge voksne med en funksjonshemming fortalte i relasjon til dette om hvordan de opplevde det miljøet de var en del av, som lukket, og hjelpeapparatet som lite fleksibelt. Individuelle ønsker som ikke uten videre passet inn i den tradisjonelle tanken om hva en som har en funksjonshemming kunne foreta seg, ble møtt med en skeptisk holdning, og informantene følte at de ble møtt som «en i en gruppe» snarere enn som et individ med ønsker og planer (Grue, 2001, s. 120–126). I dagens samfunn der ungdom står overfor flere valg og et hav av muligheter (Berkaak & Frønes, 2005; Frønes & Brusdal, 2003; Miles, 2000) kan det tenkes at denne ambivalensen knyttet til fremtiden, som kunne oppleves hos en del av de intervjuete, blir forsterket. Friheten til å velge og en usikkerhet knyttet til valgmuligheter, kan bli til frykten for å ikke kunne velge i det hele tatt.

Avsluttende diskusjon

Denne undersøkelsen har omhandlet identitet, selvbilde og selvfølelse hos ungdom som har en synshemming. Et viktig resultat fra undersøkelsen er deltakernes fokus på de utfordrende balansegangene – mellom å være barn og voksen eller seende og blind. Følelsen av å ha et ben i hver leir kan være utfordrende, men den kan også gi tilhørighet til flere grupper. Også når det gjaldt sosiale relasjoner fortalte ungdom med synshemming om balanse ganger, som balansegangen mellom å bli overvurdert og undervurdert og balansegangen mellom å ta kontakt med andre og å være alene (Almbakk mfl., 2011). Grue (2001, s. 10) fremhever også at personer med nedsatt fysisk funksjonsevne ofte kan oppleve å befinne seg i tvetydige posisjoner.

Intervjuene viser også at deltakerne ofte beskriver seg selv gjennom aktiviteter de er interessert i, og som de mestrer godt. Fokuset i beskrivelsen av seg selv er på det å *gjøre*, mer enn på det å *være*. Vi er usikre på hvilken sammenheng dette har med generelle utviklingspsykologiske prosesser og med ungdommenes synsvansker. Alsaker & Kroger (2006, s. 92) skriver følgende om utviklingen av selvbilde:

Earlier research on the content of children and adolescents' self-concept has shown that there is a shift from the concrete to the abstract, from referring to external characteristics, to referring to activities and then to internal or psychological dimensions.

Vektleggingen av aktivitet når man beskriver seg selv, trekkes her fram som et generelt utviklingspsykologisk fenomen og tilsier at vi skulle forvente å finne det samme om vi hadde intervjuet ungdom uten synsproblemer. Poenget illustrerer også et metodisk problem i vår undersøkelse og faktisk også i mange andre som studerer utviklingsrelaterte fenomener hos ulike grupper med funksjonshemninger. Dette er ofte relativt små grupper, og man inkluderer kanskje personer med et for stort aldersspenn for å få tilstrekkelig med deltakere. Å slå sammen og på en måte behandle likt, 15-åringer og 20-åringer, slik vi har gjort i vår undersøkelse, er sannsynligvis for unyansert.

Til tross for dette kan det være at å beskrive identitet gjennom hva man gjør, får en spesiell betydning for

ungdom med synsproblemer. Det retter oppmerksomheten mot hva de kan og ikke mot synsproblemene. I deltakernes historier gir de seg selv rollen som en aktiv og flink person som har mye å gjøre på fritiden. Opplevelsen av tilhørighet med andre som hadde samme interesse, enten det var de andre i klassen eller de man var i klubb eller gruppe sammen med, ser også ut til å være sentral for deltakerne. Gjennom fortellingene om aktiviteten tar de på seg rollen som «han eller hun som er flink til noe», snarere enn «hun eller han som er svaksynt». Aktiviteten gir mange en normaliserende opplevelse, en opplevelse av å være som alle andre, og en mestringsfølelse. Følelsen av mestring ser ut til å gi deltakerne en generelt god selvfølelse, og, som tidligere nevnt, viser tidligere kvantitativ forskning at ungdom med synssvekkelse har like god selvfølelse som annen ungdom (Garaigordobil & Bernaras, 2009). Det å holde på med aktiviteten gir også en kanal for å få ut – og holde på avstand – vonde tanker og følelser.

Vår usikkerhet med tanke på hvordan man bør forstå vektleggingen av aktivitet i denne studien, kan knyttes til tidligere forskning om selvbildet. James (1892) skilte mellom «jeg» og «meg», hvor «jeg» er subjekt og den handlende, mens «meg» er objekt og den det handles mot. Grue & Rua (2013, s. 80) fremhever at i senere forskning av James, og også av andre, er det «meg» - siden av selvet som har fått mest oppmerksomhet. Et tilsvarende poeng finner man også hos Baumeister (1999, s. 2). Han hevder at det er tre typer menneskelige erfaringer som ligger bak vår opptatthet av selvet, nemlig det han kaller «reflexive consciousness», «interpersonal being» og «executive function». Blant disse aspektene er det det siste, altså selvet som aktivt og handlende, som er minst utforsket og minst forstått. På bakgrunn av dette kunne det hevdes at vi burde diskutert de «handlende» unge med synshemming enda grundigere, men det ville sprengte rammene for denne artikkelen. Slike temaer burde imidlertid følges i senere forskning.

Det å være aktive, mestrende og selvstendige mennesker ser altså ut til å være svært viktig for deltakerne. Det er en tendens til at deltakere uten klare identitetsmarkører som går på interesser og aktiviteter, i mindre grad forteller om en tydelig identitet. I denne undersøkelsen ser det også ut til å være en tendens til at de som har en aktivitet

å beskrive seg ut fra, har det bedre sosialt. Deres narrativer er i større grad preget av positive hendelser, de forteller om et større nettverk av venner og har flere planer og drømmer for fremtiden. Grunner til dette kan ligge i at det er enklere å kontrollere aktiviteten enn synshemningen, noe som gir en følelse av mestring og kontroll. Deltakerne setter noe de selv kan ha kontroll over, som et mål på å føle seg som en mestrende og vellykket person, og dette gir en god følelse når de lykkes.

Vi må imidlertid ta et forbehold når det gjelder de sammenhengene vi antyder med grad av aktivitet i sentrum. Disse sammenhengene må ikke oppfattes som årsaks-sammenhenger. Deltakelse i aktiviteter kan bedre sosiale muligheter. Men det kan også være at de som i utgangspunktet har god sosial kompetanse, lettere finner en aktivitet som passer for dem. Det vi bygger på, er fortellinger fra deltakerne hvor ulike forhold synes å opptre sammen. Årsakssammenhengene kjenner vi ikke, og de kan meget vel være sirkulære.

Aktiviteten gir også de unge noen å identifisere seg med og føle tilhørighet til. Deltakerne er svært opptatt av tilhørighet og kontakt med andre, og i historiene om aktivitet kommer det tydelig fram den nære forbindelsen det er mellom temaer knyttet til identitet, selvfølelse, tilhørighet og venner. Huurre mfl. (1999) viste at det var sammenheng mellom selvfølelse og relasjon til venner hos ungdom med synsproblemer.

Vektleggingen av betydningen av aktivitet i vår studie stemmer godt overens med resultatene fra en kvalitativ studie fra Australia av åtte ungdommer som var blinde (Jessup, Cornell & Bundy, 2010). Studien vurderte betydningen av fritidsaktiviteter for de unge og konkluderer med at fritidsaktivitetene ga dem (Abstract, s. 419): «*supportive relationships, a desirable identity, experiences of power and control, and experiences of social justice.*»

Mange av våre deltakere nevner at aktiviteten også er viktig for dem fordi den gir dem noe å fylle tiden med, og de har derfor ikke så mye tid utenfor aktiviteten til, for eksempel, venner. Som tidligere forskning har vist, kan relasjonen til venner være vanskelig for ungdom med synsproblemer (Almbakk mfl., 2011; Huurre & Aro, 1998;

Huurre, Komulainen & Aro 1999). Denne ungdomsgruppen har mindre samvær og kontakt med venner enn annen ungdom (Hellerud & Brøndmo, 1995; Kroksmark & Nordell, (2001); Lifshitz, Hen & Weisse, 2007; Wolffe & Sacks, 1997). I samsvar med dette finner vi at det kunne virke som travelheten til en viss grad ble brukt som beskyttelse mot at ikke alle følte de hadde mange venner å være sammen med.

Nært knyttet opp mot dette kan det også synes som om aktiviteten mer generelt demmer opp for en uro for en passiv tilværelse. Wolffe & Sacks (1997) fant at ungdom med synshemninger brukte mindre tid på aktive og mer tid på passive fritidsaktiviteter enn det de med normalt syn gjorde. Å se på TV, høre på radio eller å spille et musikkinstrument alene var i denne studien eksempler på passive aktiviteter. Grue (1999) finner tilsvarende resultater. Ungdom med nedsatt funksjonsevne hadde et lavere aktivitetsnivå og samværmønster og en mer passiv tidsbruk der TV og andre former for medier hadde stor plass. Det temaet vi her diskuterer, nemlig aktivitet som beskyttelse mot passivitet, viser også forbindelseslinjer mellom vår forskning og forskning med fokus på hvordan personene med funksjonshemninger bruker fritiden sin. Flere av disse studiene har et helsemessig perspektiv (Holbrook mfl., 2009). De finner større passivitet i gruppen med funksjonshemninger og er bekymret for de helsemessige konsekvensene av dette.

Deltakerne har i sine narrativer fokus på det positive og ressurssterke ved seg selv. De bruker humor og gode egenskaper aktivt for å skyve bort det som oppleves som trist og vanskelig i historiene. Det å kunne definere seg selv og bli definert av andre ved hjelp av andre markører enn synshemningen, ser ut til å være svært positivt for deltakerne. Det å ha en egen interesse som man deler med andre, kan gi en opplevelse av at man er del av et fellesskap. Hvor stor plass synshemningen har i livet, eller kanskje snarere hvor stor rolle den enkelte lar synshemningen spille, er påvirket av både hvordan man velger å definere seg selv, og hvordan man føler at synshemningen påvirker en i dagliglivet. Det bestemmes også av hvordan andre ser på en, og hvilke reaksjoner man møter hos familie og venner så vel som hos fremmede.

Dette kan knyttes til Cooleys (1902) syn på selvbildet, der han vektlegger at vi mennesker er opptatt av hvordan

andre ser oss, og at dette påvirker vår egen selvfølelse. Andres reaksjon på og atferd overfor deltakerne kan dermed speiles tilbake til hvordan deltakerne ser på seg selv. Det å få skryt og anerkjennelse fra andre fordi man for eksempel lykkes i en aktivitet, og det å føle at andre har fokus på andre kjennetegn enn synshemmingen, kan derfor virke positivt inn på deltakernes selvfølelse og videre på deres generelle livskvalitet. Men deltakerne er ikke passivt overgitt til andres vurdering av dem. Også her ser vi at deltakerne er aktivt handlende personer. Om de opplever at andre oppfatter ungdom med synsproblemer som litt dumme, opplever de mot dette. Om de opplever å bli usynliggjort, kan de innta en klovnerolle. Det vil si, de tilpasser seg ikke passivt andres forestillinger om ungdom med synsproblemer. Når de ikke finner seg til rette med forventningene, finner de ulike måter å presentere seg selv på og få fram egen individualitet. Grue (2001) og Grue & Rua (2013) understreker også hvordan ungdom med funksjonsproblemer i mange tilfeller yter motstand mot den kategorisering og de beskrivelsene samfunnet møter dem med.

Deltakerne i vår studie kommer ofte inn på at det er viktig for dem å være uavhengige og selvstendige. Selvstendighet er et sentralt utviklingsmål for ungdommer generelt (Frønes, 2006; Giddens, 1991), i det minste i vår kultur, og har vært brukt som utviklingsmål i en studie som sammenligner slike mål hos ungdom med synsproblemer og ungdom med normalt syn (Pfeiffer & Pinquart, 2011). Pfeiffer og Pinquart finner tydelige utviklingsmessige forskjeller når det gjelder uavhengighet i forholdet til foreldre mellom 12- og 15-åringer, men finner ikke forskjeller mellom ungdom med og uten synsproblemer. Hvor generelle disse resultatene er, kan det være vanskelig å vurdere. Utvelgelsen av ungdom med synsproblemer til denne studien var relativt snever, og bare ungdom med gode skolemessige prestasjoner deltok. Grue (2001) drøfter omsorg, overbeskyttelse og selvstendighet hos ungdom med ulike funksjonsproblemer og fremstiller det som områder med tilleggsutfordringer for denne gruppen i forhold til annen ungdom. I denne diskusjonen bør vi imidlertid ha i mente at selvstendighet og uavhengighet er sentrale verdier for voksne individer i vår kultur (Nilsson & Lühr, 1998), mens for eksempel familieavhengighet kan være sterkere fokusert andre steder (Rogoff, 2003).

Et aspekt ved identitet er selvpresentasjon. En intervju-situasjon er klart en situasjon hvor selvpresentasjon kan stå sentralt. Intervjusituasjonen, slik vi utformet den, kan betraktes som en invitasjon til deltakerne om å formulere en historie om sine liv, i kommunikasjon med en lyttende og positivt støttende «annen». I en slik situasjon kan ønsket om å fremstille seg positivt bli sterk. Vi har i denne artikkelen fremhevet at de unge fremstiler seg som kompetente og aktive personer. I noen tilfeller kunne vektleggingen av det positive bli meget sterk. Som diskutert i Almbakk mfl. (2011) ble negative episoder ofte avsluttet med et «sånn er livet» eller lignende. Det er grunn til å reflektere over hvilken betydning det har hatt at intervjueren var en ung seende student. Kanskje ville en intervjuer som selv hadde en synsnedsettelse, fått andre svar fra deltakerne? Det er også grunn til å merke seg at den definisjonen vi tidligere har gitt av en fortelling, inkluderer at fortellingen er formulert for «a definitive audience» og altså har en adressat, og at Volosinov (1986) minner om at en mening er skapt både av den som uttaler ordene og de(n) den er rettet til.

I intervjuene var det tydelig at deltakerne la noe de følte seg kompetente i, til grunn for sin selvpresentasjon. Ingen av dem nevnte synsnedsettelsen på eget initiativ. Det kom fram ønsker om å være lik de andre i den gruppen de hørte til, eller referansepersoner som var viktige for dem. Samtidig ønsket de å bli sett på som unike og spesielle. Denne balansegangen har de felles med ungdommer flest (Miles, 2000).

En risiko med en diagnose er at personen som har fått den, blir sett av andre som først og fremst merkelappen og deretter som mennesket. Det kan lett skje at du først og fremst blir definert ut fra synsnedsettelsen din, snarere enn å bli sett som et menneske med mange ulike egenskaper. Det kan gjøre balansegangen for disse ungdommene betydelig mer utfordrende enn for annen ungdom. De har et ønske om å være unike og spesielle, men ikke primært på grunn av synsnedsettelsen. Samtidig er det svært viktig at andre forstår konsekvensene av synsnedsettelsen og hvilke hensyn og tiltak den gjør nødvendig. Men, som en av deltakerne uttrykte det, «ikke gjør den til meg!»

■

Marianne Ligaard Almbakk, har mastergrad i sosial- samfunns- og kulturpsykologi, ved Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo. Hun har hatt spesielt fokus på ungdom, identitet og livskvalitet.

Astri Heen Wold har lang og bred erfaring fra undervisning, forskning og administrasjon. Hun har tidligere arbeidet i PP-tjenesten og har siden 1968 vært ansatt ved Psykologisk institutt, UiO, fra 1993 som professor.

Knut Brandsborg har arbeidet i mer enn 30 år med og for mennesker som har en synsnedsettelse, med særlig vekt på blinde førskolebarn og deres foreldre.

NOTER

- 1 Marianne Ligaard Almbakk og Astri Heen Wold er likeverdige førsteforfattere av denne artikkelen.
- 2 Et unntak her er ett nytt sitat som har kommet inn i denne artikkelen, men som ikke ble brukt i masteroppgaven til Almbakk (2009).

REFERANSER

ALMBAKK, M.L. (2009). *Balansekunst. En undersøkelse om identitet, selvfølelse og livskvalitet hos ungdom som har en synsnedsettelse*. Masteroppgave i psykologi, Universitetet i Oslo.

ALMBAKK, M.L., WOLD, A.H. & BRANDSBORG, K. (2011). *Balansekunst: Sosiale relasjoner hos ungdom som har en synsnedsettelse*. *Spesialpedagogikk*, nr. 4, s. 43–55.

ALSAKER, F.D. & KROGER, J. (2006). Self-concept, self-esteem and identity. I: S. Jackson & L. Goossens (red.): *Handbook of adolescent development*. Hove, East Sussex: Psychology Press.

ARNETT, J.J. (2002). The psychology of globalization. *American Psychologist*, 57, s. 774–783.

ATWATER, E. (1992). *Adolescence*. 3.ed. Englewood Cliffs, NJ.: Prentice Hall.

BAUMEISTER, R.F. (1999). The nature and structure of the self: An overview. I: R.F. Baumeister (red.). *The self in social psychology*. Philadelphia: Psychology Press.

BERKAAK, O.A. OG FRØNES, I. (2005). *Tegn, tekst og samfunn*. Oslo: Abstrakt Forlag.

BRUNER, J.S. (1986). *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

BRUNER, J.S. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

COOLEY, C.H. (1902). *Human nature and the social order*. New York: Charles Scribner and Sons.

ELLIOTT, J. (2005). *Using narrative in social research: qualitative and quantitative approaches*. London: Sage Publications.

ERIKSON, E.H. (1968). *Identity. Youth and crisis*. New York: W.W. Norton & Company.

FASTING, AA. F. (2006). Ung og synshemmet. Å leve med en synshemning – psykososiale aspekter og psykisk helse. *Skolepsykologi*, nr. 6, s. 33–44.

FRØNES, I. (2006). *De likeverdige, om sosialisering og de jevnaldrendes betydning*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

FRØNES, I. & BRUSDAL, R. (2003). *Generasjoner, livsløp og forandring*. I: I. Frønes & L. Kjølørød (red.). *Det norske samfunn*. Oslo: Gyldendal Norsk forlag AS.

GARAIGORDOBIL, M. & BERNARAS, E. (2009). Self-concept, self-esteem, personality traits and psychopathological symptoms in adolescents with and without visual impairment. *The Spanish Journal of Psychology*, 12, s. 149–160.

GIDDENS, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in late modern age*. Cambridge: Polity Press.

GOOSSENS, L. (2006). Adolescent development: Putting Europe on the map, Peer relations in adolescence. I: S. Jackson & L. Goossens (red.): *Handbook of adolescent development*. Hove, East Sussex: Psychology Press.

GRUE, L. (1999). *Funksjonshemmet ungdom og livskvalitet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

GRUE, L. (2001). *Motstand og mestring: om funksjonshemning og livsvilkår*. NOVA-rapport nr. 1. Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.

GRUE, L. & HEIBERG, A. (2000). Do disabled adolescents view themselves differently from other young people? *Scandinavian Journal of Disability Research*, 2, s. 39–57.

GRUE, L. & RUA, M. (2013). *To skritt foran. Om funksjonshemning, oppvekst og mestring*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

HELLERUD, I. & S. BRØNDMO (1995). *Jo mere vi er sammen: en undersøkelse om Huseby kompetansesenters weekentilbud for synshemmet ungdom*. Hovedoppgave i spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo.

HOLBROOK, E.A., CAPUTO, J.L., PERRY, T.A., FULLER, D.K. & MORGAN, D.W. (2009). Physical activity, body composition, and perceived quality of life of adults with visual impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 103, s. 17–29.

HUURRE, T.M & ARO, H.M. (1998). Psychosocial development among adolescents with visual impairment. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 7, s. 73–78.

HUURRE, T.M., KOMULAINEN E.J. & ARO H.M. (1999). Social support and self-esteem among adolescents with visual impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 93, s. 26–37.

JAMES, W. (1892). *Psychology. The briefer course*. New York: Henry Holt and Co.

JESSUP, G.M., CORNELL, E. & BUNDY, A.C. (2010). The treasure in leisure activities: Fostering resilience in young people who are blind. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 104, s. 419–430.

KEF, S. (1997). The personal networks and social supports of blind and visually impaired adolescents. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 91, s. 236–244.

- KEF, S.** (1999). *Outlook on relations: personal networks and psychosocial characteristics of visually impaired adolescents*. Amsterdam: Thelathesis.
- KEF, S.** (2002). Psychosocial adjustment and the meaning of social support for visually impaired adolescents. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 96, s. 22–37.
- KEF, S., HOX, J.J. & HABEKOTHES, H.T.** (2000). Social networks of visually impaired and blind adolescents: Structure and effect on well-being. *Social Networks*, 22, s. 73–91.
- KRANGE, O.** (2001). Anti-foreign sentiments among youth in Oslo: A matter of social stratification or individualized identity formation. *Young: Nordic Journal of youth research*, 3, s. 43–64.
- KRANGE, O. & ØYA, T.** (2005). *Den nye moderniteten. Ungdom, individualisering, identitet og mening*. Oslo: Cappelen Akademiske Forlag.
- KROGER, J.** (2000). *Identity development. Adolescence through adulthood*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- KROKSMARK, U. & NORDELL, K.** (2001). Adolescence: The age of opportunities and obstacles for students with low vision in Sweden. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 95, s. 213–225.
- KVALEM, I.L. & WICHSTRØM, L.** (2007). Utvikling i tenårene: pubertet, kognisjon, seksualitet, selvbilde og sosiale relasjoner. I: I.L. Kvaalem & L. Wichstrøm (red.) *Ung i Norge. Psykososiale utfordringer*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- KVALE, S.** (2007). *Det kvalitative forskningsintervjuet*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- LARSEN, T. & G. WILHELMSSEN** (2009). Synsvansker – aspekter ved læring og utvikling. I: E. Befring & R. Tangen (red.) *Spesialpedagogikk*. Oslo: Cappelen Akademisk.
- LEIBLICH, A., TUVAL-MASHIACH, R., & ZILBER, T.** (1998). *Narrative research. Reading, analysing and interpretation*. London: Sage Publications.
- LIFSHITZ, H., HEN, I. & WEISSE, I.** (2007). Self-concept, adjustment to blindness, and quality of friendship among adolescents with visual impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 101, s. 96–107.
- LOPEZ-JUSTICA, M.D., PICHARDO, M.C., AMEZCUA, J.A. & FERNANDEZ, E.** (2001). The self-concept of Spanish children and adolescents with low vision and their sighted peers. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 95, s. 150–160.
- MATEAS, M. & P. SENGERS** (red.) (2003). *Narrative intelligence*. Amsterdam: John Benjamin.
- MCADAMS, D.P.** (1985). *Power, intimacy and the life story: personological inquiries and identity*. New York: Dorsey.
- MILES, S.** (2000). *Youth lifestyles in a changing world*. Buckingham: Open University Press.
- MISHLER, E.G.** (1986). *Research interviewing: context and narrative*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- MURRAY, M.** (2003). Narrative psychology and narrative analysis. I: P.M. Camic, J.E. Rhodes & L. Yardley (red.): *Qualitative research in psychology: expanding perspectives in methodology and design*. Washington DC: American Psychological Association.
- MURRAY, M.** (2008). Narrative Psychology. I: J.A. Smith (red.): *Qualitative psychology: a practical guide to research methods*. London: Sage Publications.
- NIELSEN, L.** (1996). *Adolescence. A contemporary view*, 3. ed. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- NILSSON, B. & E. LÜHR** (red.) (1998). *Ungdomstid, funksjonshemming, løsrivelse*. Oslo: Kommuneforlaget.
- PFEIFFER, J.P. & PINQUART, M.** (2011). Attainment of developmental tasks by adolescents with visual impairment and sighted adolescents. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 105, s. 33–44.
- PINQUART, M. & PFEIFFER, J.P.** (2012). Psychological adjustment in adolescents with visual impairment. *International Journal of Disability, Development and Education*, 59, s. 145–155.
- RIESSMAN, C.** (1993). *Narrative analysis*. Newbury Park, Calif.: Sage Publications Inc.
- ROGOFF, B.** (2003). *The cultural nature of human development*. Oxford: Oxford University Press.
- SARBIN, T.R.** (1986). The narrative as a root metaphor for psychology. I: T.R. Sarbin (red.) *Narrative psychology: the storied nature of human conduct*. New York: Praeger.
- SANTROCK, J.W.** (2005). *Adolescence*. Boston: McGraw Hill.
- SCHIBBYE, A.-L.L.** (1988). *Familien: tvang og mulighet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- TETZCHNER, S. VON** (2012). *Utviklingspsykologi*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- VOLOSINOV, V.N.** (1986). *Marxism and the philosophy of language*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- WOLFFE, K. & SACKS S.Z.** (1997). The lifestyles of blind, low vision and sighted youths. A quantitative comparison. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 91, s. 245–257.
- ØIA, TORMOD.** (1994). *Norske ungdomskulturer*. Oslo: Oplandske Bokforlag.
- AAGRE, W.** (2003). *Ungdomskunnskap: hverdagslivets kulturelle former*. Bergen: Fagbokforlaget.